

УДК 930:[94+911.375.1](477.54-25)

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-1-19

Д. М. Чорний

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ХАРКІВ ЯК ОБ'ЄКТ УРБАНІСТИЧНИХ СТУДІЙ: КОНТЕКСТИ, ПІДСУМКИ, НОВІ ОРІЄНТИРИ

У статті розглядаються особливості сучасної історіографії історії Харкова. Основна увага приділяється дискусіям щодо збереження промислового характеру міста, вибору стратегії економічного розвитку, формуванню міського простору, управління містом, історичної пам'яті та топоніміки. Обґрунтовано необхідність поєднання зусиль істориків та представників інших наук, створення міждисциплінарної проблемного поля досліджень, залучення уваги до західного теоретичного доробку, порівняльних досліджень.

Ключові слова: *урбаністика, семиотика, деурбанізація, міська ідентичність, міське управління, міський простір.*

В статье рассматриваются особенности современной историографии истории Харькова. Основное внимание уделяется дискуссиям о сохранении промышленного характера города, выборе стратегии экономического развития, формированию городского пространства, управлению городом, исторической памяти и топонимики. Обоснована необходимость объединения усилий историков и представителей других наук, создания междисциплинарного проблемного поля исследований, привлечения внимания к достижениям западной теоретической мысли, сравнительных исследований.

Ключевые слова: *урбанистика, семиотика, деурбанизация, городская идентичность, городское управление, городское пространство.*

The article deals with the features of the modern historiography of the history of Kharkiv. The author examines discussion on the maintenance of the industrial character of the city, the choice of the strategy of economic development, the formation of the urban space, urban governance, historical memory and toponymy. The necessity to combine efforts of historians and representatives of other sciences, creation of an interdisciplinary field of research, drawing attention to the western research approaches and comparative studies is grounded.

Key words: *urban studies, semiotics, deurbanization, urban identity, urban governance, urban space.*

Харків не може скаржитися на неувагу з боку дослідників. Із часу появи монографічного дослідження Д. Багалія та Д. Міллера, яке стало своєрідним еталоном для кількох поколінь науковців і кілька разів перевидавалася за часів здобуття Україною незалежності, історіографія збагатилася кількома сотнями праць, присвячених місту в цілому. Проблеми, пов'язані із різними аспектами міського життя, активно висвітлюються на сторінках різноманітних регіональних журналів, вісників вищих навчальних закладів, збірок наукових праць. Дослідницька робота відбувається паралельно у кількох хронологічних площинах. Найбільше студіюються проблеми історії міста імперської доби, переважно кінця ХІХ – початку ХХ ст., та радянського періоду 1920-1930-х рр. В рамках названих історичних етапів науковці і краєзнавці головну увагу приділяють соціально-економічному розвитку міста, особливостям політичного життя, зростанню чисельності населення, окремим

аспектам культури, діяльності видатних особистостей, повсякденному життю мешканців. На цьому фоні виділяються окремі спроби створення «наскрізних» праць про місто, найприкметнішими з яких є колективна «Історія міста Харкова ХХ ст.» [12], «Харківське міське самоврядування на зламі століть» О.М. Головка і О.Н. Ярмиша [23], «Харьков/Харків: столиця Пограниччя» В. Кравченка про політику пам'яті та формування ідентичності населення [13], дисертаційне дослідження М.Ю. Тахтаулової «Історичний розвиток адресної урбанонімії міста Харкова (середина XVII – початок XXI століття)» (2017 р.). Наявність значного масиву публікацій ставить у порядок денний здійснення наступних кроків – об'єднання зусиль дослідників з урбаністики та пов'язаних галузей: історії, філології, соціології, філософії, культурології, соціолінгвістики, географії, політології, архітектури, мистецтвознавства, реклами, мас-медіа для творення міждисциплінарного проблемного поля дослідження одного з найбільших міст України.

Французький філософ і літературознавець, теоретик семіотики, науки про знаки і символи, Р. Барт у 1967 р. виступив із статтею «Семіологія і урбаністика», у якій зокрема зазначав: «Місто – це дискурс, воно є насправді мовою, воно розмовляє зі своїми мешканцями, а ми розмовляємо за допомогою нашого міста, просто мешкаючи в ньому, ходячи вулицями, дивлячись на місто. Та проблема – в тому, щоб із цієї суто метафоричної стадії вийти на таке змістовне поняття, як мова міста. Легко говорити про мову міста метафорично, як говорять про «мову кіно» або «мову квітів». Але справжній науковий прорив станеться, коли можна буде говорити про мову міста не метафорично, а так, як Фрейд, коли першим заговорив про мову сновидінь, звільняючи це поняття від його метафорики й надаючи йому реального змісту. Перед нами та ж проблема: як перейти від метафори до аналізу, коли говоримо про мову міста» [Цит. за 5, с. 42]. Власне, настав час говорити про Харків в такому ключі, а саме про теоретичні й методологічні проблеми урбаністичних студій, мову символічного й архітектурного просторів міста, кардинальні зміни міської топоніміки та проблеми історичної пам'яті, соціальні, гендерні світи міста, мовну політику в умовах міста, мову як складову соціокультурної конструкції міської ідентичності, можливість/необхідність співіснування міської та етнічної, конфесійної, національної ідентичностей, мову як інструмент або перешкоду соціалізації людини в міському середовищі.

Вважаємо, нагальним завданням є «вписати» історію українських міст, Харкова зокрема, у загальносвітові тенденції та контексти. Наскільки це важливо, проілюструємо прикладом Харкова. Наприкінці ХХ ст. відірваність від світового інформаційного поля породило купу міфів, які у поєднанні із ідеологічними стереотипами заважали (і заважають) правильному вибору напрямку розвитку. Серед проблем, які викликають підвищену увагу суспільства, є промисловий розвиток. Деіндустріалізація та деурбанізація 1990-х років призвели до суттєвої зміни соціально-економічного обличчя Харкова. У 1996 р. в місті точилася дискусія навколо збереження/відродження Харкова як промислового гіганта. Знаковою стала розлога стаття в одній з провідних міських газет під промовистою назвою «Хто хоче перетворити Харків на місто-зомбі, або чи можливо харківське економічне диво?» [22]. Її автор наполягав на необхідності збереження в місті важкого машинобудування, апелюючи до позитивних прикладів Торонто, Мюнхена, Детройту. Як виглядала ситуація по цих містах, фактів в публікації бракувало. Але за тотальної відсутності об'єктивної інформації про західний світ вдавалося маніпулювати думкою харків'ян з метою підтримання ностальгічних уявлень про радянське минуле. Сьогодні, за наявності інтернету, наприклад, інформацію про Детройт можна отримати більш ніж достатню. Виявляється, що місто переживало значні кризові явища, населення індустріального гіганта скоротилося в 1950-2010 рр. із майже 1,8 млн до 713,7 тис. жителів, при чому 25% втрат припало на десятиліття перед останнім переписом населення [26]. У 2013 р. Детройт став найбільшим містом-банкрутом США [7]. Із типологічно схожими проблемами зустрілися інші індустріальні міста США, Великої Британії в 1970-1980-х рр. Вони змусили владу Нью-

Йорка, Лондона, інших великих міст цих країн шукати виходу із кризи на шляху, значно відмінному від того, який вважався загальноприйнятим у ХХ ст., ба більше, повертатися до практик і досвіду другої половини ХІХ ст. [9; 27, р. 2-3]. Дослідники історії міст Великої Британії доводять, що деіндустріалізація, яка суттєво вплинула на країну, не є занепадом, пропонуючи новий мета-нарратив історії Британії після закінчення Другої світової війни [24, р. 756]. Натомість у Харкові домінуючою тезою публікацій засобів масової інформації, різноманітних програм та концепцій соціально-економічного розвитку, підсумково-аналітичних матеріалів та наукових праць було збереження/відновлення/оживлення промислового потенціалу міста як панацеї від усіх бід [8; 12, с. 582; 17; 22].

Для більш ґрунтовного погляду на «харківський випадок», вважаємо, варто ближче придивитися до іноземного досвіду подолання кризових явищ. Американський соціолог Шарон Зукін, авторка таких книг, як «*Landscapes of Power: From Detroit to Disney World*» (1991 р.), «*The Cultures of Cities*» (1995 р.), «*Naked City: The Death and Life of Authentic Urban Places*» (2010 р.) проаналізувала пошуки альтернатив виходу із кризи на прикладі великих міст США. Вона зазначає, зокрема, що в 1990-х рр. «діяльність північноамериканських міст ще більше змістилася від традиційного виробництва речей до більш абстрактних продуктів – акцій та облігацій, нерухомості і культурного туризму... організація споживання – по міських обширах, на роботі, в телепередачах, в художніх образах – стала відігравати в житті людей принаймні не менш важливу роль, ніж організація виробництва. За ступенем впливу на суспільство культурний капітал став так само реальним, як інвестиційний» [9, с. 11]. Заходи, здійснені владою міст, сприяли успішному подоланню проблем соціального та економічного характеру. Водночас це не означало, що міста припинили стикатися із іншими викликами, на які потрібно вчасно і адекватно реагувати.

Тож кризові явища економічного характеру в Харкові 1980-1990-х рр. – не унікальне явище. Пострадянське суспільство мало свої особливості протікання процесів деурбанізації та деіндустріалізації, зокрема, через низьку здатність до соціальної мобільності, закладену радянською «школою життя». Тому чисельність населення Харкова скоротилося між 1989-2014 рр. на 10%, з 1,610 млн до 1,451 млн осіб [10, с. 27], в той час як мешканці Детройту проявили значну мобільність і намагалися шукати кращого життя поза межами свого регіону. Величезна кількість тих, хто втратили роботу в промисловості Харкова, втратили відносно високий соціальний статус і, в кращому випадку, знайшли застосування в якості торговців на ринках. Найбільшим серед таких стихійних утворень став ринок біля станції метро «Академіка Барабашова». Він отримав назву «Барабашово», а поняття «Барабашка» стало міцно асоціюватися із Харковом початку ХХІ ст. Ще кілька років тому тих, хто регулярно мандрував автомобілем з Києва до Харкова, вражали рекламні щити вздовж траси, які повідомляли, що «До ринка Барабашово (не до Харкова!) залишилося NN км».

Історичною реалією є те, що лінійний розвиток міст не має місця в світовому досвіді. Від радянського стереотипу про благодетельність промислового розвитку потрібно відходити. Такі сфери, як торгівля, що домінувала у Харкові кінця ХІХ – початку ХХ ст., новітні ІТ-технології, туризм, відпочинок тощо мають посісти чільне місце у програмах підтримки розвитку сучасного міста. Так, лише у динамічно зростаючій сфері ІТ задіяно в Харкові 20 тис. працюючих, кожен з яких здатний «створити» не менш ніж чотири робочих місця в інших галузях міського життя [20]. Потрібно враховувати, що центр Слобідської України посідає четверту сходинку серед міст України за командним банківським індексом міст – винятково важливим показником в умовах наростаючих процесів глобалізації [2, с. 37]. Тож, сподіваємося, що торговельні комплекси на кшталт «Барабашово», «Каравана», «Французького Бульвару», Харківський ІТ-Кластер, банківські установи, Центральний парк культури і відпочинку імені М. Горького мають отримати своїх дослідників і посісти належне місце в науковому дискурсі.

У сучасному міському просторі винятково важливим є уміння управляти містами. Як свідчить література про міське самоврядування Харкова, вітчизняні дослідники добре

впоралися із відповідями на такі питання, як формування міських дум, міських рад, їх партійно-політичне обличчя. У монографіях та наукових статтях приділено певну увагу розгляду ухвалених думами, управами, радами, виконкомом, міськими головами, мерами рішень, опису їх результативності. Однак результати діяльності міської влади до 1917 р. та діючої (на час написання тексту роботи тим чи іншим науковцем) зображуються в сучасній історіографії переважно у позитивному контексті. Продовжує існувати величезна лакуна, яка охоплює проміжок часу від 1930-х до 1990-х років, у дослідженні механізмів функціонування міської влади в Харкові. Навіть в дисертаційних роботах про Харків другої половини ХХ ст. автори уникають говорити про діяльність міських компартійних структур, які були реальним керівником всіх сфер життя міста, а не міські виконавчі комітети, міські ради тощо [11]. Причина такого явища, вважаємо, криється у насадженні стереотипів про те, що тоталітарна система не дозволяла проявляти ініціативу на місцях, будь-які рішення диктувалися згори, а тогочасні місцеві керівники – лише гвинтики системи, «безлікіє» виконавці вказівок згори. Тож вивчати за великим рахунком немає чого. Протягом останніх років додався інший мотив: оскільки всім керувала КПУ, звернення до її діяльності межуватиме із пропагандою тоталітарного режиму. Але як тоді бути із поширеною думкою про існування безпосереднього зв'язку між сучасною українською елітою і компартійною номенклатурою? Чи не варто дослідити, як, в який спосіб управлінські практики тоталітарної доби реалізуються в сучасній Україні? Натомість в світовій історіографії звернення до досвіду управління містами на різних стадіях суспільного розвитку виглядає цілком логічним і необхідним. Адже те, як ухвалювалися рішення в минулому, який «спадок» отримано, слід враховувати діячам сучасного міського самоуправління. Ми цілком можемо погодитися із думкою Р. Дж. Морріса, що «питання управління мають бути центральними в різних дослідженнях, що мають відношення до природи міського простору» [27, р. 1]. А колективне дослідження на цю тему, що акумулює досвід управління містами Англії, Шотландії, Канади, Індії, Франції починаючи з 1750 р. до кінця ХХ ст. може слугувати зразком для наслідування в контексті студій в форматі постколоніального дискурсу, популярних в сучасній Україні, стосовно міст та управління ними [27, р. 15-23, 47-68, 69-85, 86-99, 150-163, 242-248].

Історіографія Харкова не може похвалитися тим, що ми маємо цілісне уявлення про те, яким був простір міста. Адже без чіткої відповіді на це питання неможливо повною мірою студіювати інші питання: управління містом, особливості переходу від етапу стихійного зростання Харкова до планування всіх аспектів розвитку, закономірностей формування мережі вулиць, архітектурного вигляду, сприйняття міста мешканцями, пошуку шляхів збереження та відновлення культурного ландшафту.

В літературі зустрічаються різні, іноді дуже суперечливі, дані про площу міста, які ще не стали об'єктом аналізу. Історики Д.І. Багалій та Д.П. Міллер, укладачі путівників, анкет міст Російської імперії 1904 р. та 1910 р. послуговувалися поняттями загальна та заселена площа міста; різними одиницями вимірювання площі (квадратні версти, сажени, кілометри, десятини). Наведені в літературі дані іноді суттєво різняться. Так, площа міста на початку ХІХ ст. визначається у 7 кв. верст або 1 750 000 кв. саж (7,97 кв км) та у 485 дес 1338 кв. саж (5,3 кв. км) [1, т. 1, с. 52; т. 2, с. 1]. Станом на 1879 р. його площа визначалася у 2211 дес, що дорівнює 24,16 кв. км. і з контексту публікації можна припустити, що мова йде про заселену площу [19, с. 72]. На початку ХХ ст. вся площа Харкова становила 6150 десятин (67,2 кв. км), а заселена – 9840000 кв. саж (44,8 кв. км) [4, с. 370-371]. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. площа міста зросла до 304,7 кв. км або у 4,5 рази [10, с. 70]. Водночас, за даними того ж самого довідника, укладеного географом, визначаються забудована площа та площа зелених масивів Харкова, які в сумі дають 356,4 кв. км. [10, с. 70]. До речі, на офіційному сайті Харківської Міської ради площа міста визначається так: «перевищує 300 кв. км», а Вікіпедія подає 350 кв. км! Очевидно, досьогодні зберігається ситуація початку ХХ ст., коли ані очільники, ані населення не мали чіткої інформації про простір міста [21, с. 35], що не

може не ускладнювати формування моделей його розвитку, які мають опрацьовувати представники різних наук.

Щодо архітектурної спадщини, то цією справою сьогодні здебільшого переймаються архітектори у відриві від інших урбаністів. Архітектор Максим Розенфельд на своїй сторінці у Facebook, під час проведення екскурсій містом, нечисленних інтерв'ю проводить думку про існування в Харкові власного генетичного коду, важливість таких понять, як потворність і образність (*безобразність і образність*), значимість смислових візуальних та фонетичних прив'язок при виборі векторів розвитку міського простору [14]. У 2017 р. вийшла друком його книга «Фасади. Харків», в якій подано реконструкції образів 55 знакових архітектурних пам'яток міста [16]. Сподіваємося, що вона слугуватиме добрим прикладом для продовження розпочатої роботи із збереження архітектурної мови міста. Адже непоодиноким явищем стали старі будинки із обдертими фасадами, зруйнованими внутрішніми перекриттями. Фасади таких споруд «прикрашають» дерева, що проросли на зачинених десятиліттями балконах або елементах зовнішніх виступів стін та дахів. Якщо додати до цієї картини мікс із вікон, що включає рештки старих дерев'яних рам і сучасних склопакетів (здебільшого білого кольору), порушення кольорової гамми під час різноманітних робіт із точкового утеплення окремих квартир на різних поверхах як старих будинків, так і багатоповерхівок радянської доби, то Харків, в разі продовження таких змін, буде виглядати вкрай непривабливо. Спроби «оживлення» деяких знакових споруд (перекрашування колишнього ломбарду у жовтий колір, Держпрому – у світло-сірий замість, відповідно, червоного і сталевого) виглядають неорганічно. А про те, щов Харкові із XIX ст. зовнішньому вигляду будинків і вивісок, підтриманню кольорової гамми надавалося величезне значення, свідчить існування в ті часи серед ремісників такої самостійної групи, як «живописці вивісок» [15], яку не доводилося зустрічати по інших містах. Вважаємо, дослідження кольорової «мови» міста та її творців стало б важливим внеском в урбаністичні студії.

Підвищена увага до такого аспекту урбаністичних студій, як топоніміка, не має викликати здивування. Після ухвалення закону 2015 р. і компанії масових перейменувань, що відбулися по всіх населених пунктах держави, дискусії навколо цього питання не вщухають. Ситуація в Харкові, як і в Україні в цілому, полягає в тому, що питання мови, топоніміки, міської ідентичності залишаються вкрай політизованими. На порозі такої кампанії сьогодні опинилася Польща, в якій ухвалено рішення про перейменування 943 об'єктів міської топоніміки [6].

У Харкові мабуть вперше обговорення питань топоніміки відбувалося переважно у соціальних мережах, де розміщено, зокрема на Facebook, доволі ґрунтовні матеріали з даного питання спільнотами «Харківська топонімічна група», «Харків: новые имена. Топ 200», «Старий Харків» та ін. На думку М. Тахтаулової, в Харкові «декомунізація спровокувала активність суспільства, яке побачило у тому процесі можливість для втілення національно-патріотичного дискурсу в місцевий зрадянізований ландшафт». [18, с. 149]. Не заперечуючи факту зростання уваги до національно-патріотичного дискурсу в місті, ми вважаємо, що у Харкові в ході кампанії по декомунізації склалися чотири моделі вирішення питання оновлення міської топоніміки. Ми пропонуємо назвати їх «академічна» (орієнтується на рекомендації науковців-урбаністів), «ідеологічна» (використовує політико-ідеологічні аргументи), «містоцентрична» (акцентує увагу на збереженні історико-генетичного коду міста) та «бюрократична». Водночас, маємо застерегти проти спроб здійснити жорстке протиставлення цих моделей. Провести розмежування між ними не просто. Вони часто перетинаються. Особливо наочно це демонструє приклад «бюрократичної» моделі, яку реалізовували представники міських владних інституцій, намагаючись маніпулювати пропозиціями, висловленими представниками інших моделей. Найяскравіше маніпуляції та конфлікти між репрезентантами моделей проявилися під час загальноміських слухань в кіноконцертному залі «Україна», коли перше зібрання було зірване. Значна частина міського

суспільства, особливо літніх людей, була орієнтована на «містоцентричний» підхід. Водночас вони чинили опір появі на мапі міста деяких «харківських» імен. Прикладом такої поведінки були збори громадськості тоді ще Дзержинського району, в яких нам довелося брати участь і бути свідком того, як група учасників цілком свідомо намагалася не допустити зміни назви провулку Саммерівський на Людмили Гурченко. Причому вони достеменно не знали, чим відзначився більшовик Іван Саммер, тож підозрювати їх у комуністичних симпатіях буде абсолютно неправильно. Ці активісти лише виступали проти перейменування на честь акторки. Прикметно, що у Польщі, Угорщині, Чехії, Хорватії мали місце типологічно схожі конфлікти між громадськістю і владою щодо перейменувань вулиць [3].

Досвід Польщі свідчить, що непоодинокими є випадки використання специфічних прийомів «перейменування без перейменування». Зокрема, міська рада Варшави отримала листа з проханням не перейменовувати вулицю Юліана Бруна – комуніста, публіциста і літературного критика міжвоєнної доби, пропонуючи компроміс: перейменувати вулицю на честь Джордано Бруно, щоб місцевим жителям не треба було міняти документи; вулицю Олександра Ковальського (діяча Компартії Польщі) перейменовували на честь Олександра Ковальського (хокеїста довоєнного часу); вулицю, названу на честь радянського розвідника Юліуша Рідігера перейменовували на вулицю Людвіка Рідігера, хірурга, та ін. [3]. Спроби використання подібних прийомів мали місце і в Харкові. Так, міська влада пропонувала залишити назву Дзержинського району міста, змінивши посилання із Фелікса Дзержинського (засновника ВЧК) на Владислава Дзержинського – лікаря, невролога і психіатра, який кілька років працював у Харкові та губернії. Врешті-решт район отримав назву Шевченківський. А вулицю і в'їзд на честь радянського партійного діяча Михайла Калініна таки перейменовували на честь авіаконструктора Костянтина Калініна, який працював у Харкові в 1920-1930-х рр. При чому ініціатори перейменування, обираючи постать К. Калініна, апелювали до поширеного міфу «першої столиці» та здобутків радянської доби і, цілком імовірно, не підозрювали, що він служив в авіаційних підрозділах Української Держави та Української Народної Республіки в добу Української революції 1917-1920 рр. Принагідно можемо висловити здивування, чому, приміром, не було увічнено постать такого інженера-конструктора, як Афанасій Фірсов, який стояв біля витоків перетворення міста в 1930-х рр. на «танкоград». Втім у майбутньому топонімічні дослідження потрібно розширювати. Так, приміром, варто звернути увагу на те, як фінські історики студіюють на матеріалах Хельсінкі розмовні форми вуличної мови, особливості дитячого сленгу та сленгу різних районів міста, вплив сленгу на формування топоніміки міста та міської ідентичності [25, р. 455, 456-457, 458-459, 468-470].

Зважаючи на те, що Харків – складна економічна, соціальна, політична система, дослідження потребують розширення фокусу. Уявлення про те, як виглядає проблематика з історичної урбаністики в світі, надають дані з останнього числа журналу «UrbanHistory». Так, протягом 2016 р. зафіксовано близько 1000 статей у 200 журналах [24, р. 727-776]. Західні науковці значну увагу приділяють методам та методології досліджень, теорії урбанізації, студіюванню таких джерел, як карти, графічні зображення, фото, творенню урбаністичного середовища, зокрема плануванню міст, домобудівництву, погляду на міста в художній літературі тощо [24, р. 726-727]. Вважаємо, що втілення їх в практику конкретних досліджень сприятиме введенню Харкова в світовий науковий простір, в якому, принаймні в 2016 р., він, як інші міста України, не був представлений. Посилаючись на вище згаданий Британський журнал, констатуємо, що у ньому відображено матеріали з історії 288 міст світу, зокрема, Лондону присвячено 178 статей, Нью-Йорку – 27, Парижу – 24, Санкт-Петербургу – шість, Загребу, Москві, Лієпаї – по одній публікації [24, р. 777-781]. Очевидним виглядає створення бібліографії з проблем розвитку українських міст, налагодження рецензування літератури з урбаністики, що можливо шляхом колективних зусиль наукових інституцій України. Історія перейменувань у Харкові свідчить про те, що дана тема є першою, коли матеріали з інтернету виступатимуть головним джерелом для

дослідників. Тому перед науковцями постане питання теоретичного осмислення можливостей їх використання. Вважаємо також, що з метою адекватного вписування історії Харкова у світовий контекст потрібні наскрізні студії за великий часовий проміжок, порівняльні дослідження в рамках України, Південно-Східної Європи та світу, видання творів світової інтелектуальної спадщини з урбаністики у перекладі українською мовою.

Література

1. Багалеї Д.І., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). – Харьков, 1905-1912. – Т. 1-2.
2. Баранцев П. Міста України в контексті процесу глобалізації. – К. : НОМУРО, 2012. – 101 с.
3. Горбач Д. Декомунізація Східної Європи: чи правильним шляхом іде Україна // Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/11/10/7040071/>
4. Города России в 1910 году. – СПб: Типо-литография Н.Л. Ныркина, 1914. – 1158 с.
5. Гриценко О. Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України. – К.: Вид-во «КІС», 2014. – 352 с.
6. Декомунізація у Польщі: майже 1000 вулиць буде перейменовано // Режим доступу: <http://naszwybir.pl/dekomunizatsiya-u-polshhi-majzhe-1000-vulyts-bude-perejmenovano/>
7. Детройт став найбільшим містом-банкрутом США // Режим доступу: <https://dt.ua/WORLD/detroit-stav-naubilshim-mistom-bankrutom-ssha-133149.html>
8. Економіка Харківщини у 2001 році. – [Х., 2002]. – 48 с.
9. Зукин Ш. Культуры городов. – М.: Новое литературное обозрение, 2015. – 424 с.
10. Івченко А. Міста України. Довідник. – К.: НВП «Картографія», 1999. – 136 с.
11. Ільїн В.Г. Особливості післявоєнного відновлення та розвитку радянської системи охорони здоров'я в Харкові (1945-1991): історичний аналіз: Авт дис. ... к. іст. наук. – Х., 2017. – 22 с.
12. Історія міста Харкова ХХ століття / О.Н.Ярмиш, С.І.Посохов, А.І.Епштейн та ін. – Х.: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. – 686 с.
13. Кравченко В. В. Харьков/Харків: столица Пограничья. – Вильнюс: ЕГУ, 2010. – 358 с.
14. Макс Розенфельд. Харьков имеет собственный генетический код. Интервью с И. Шевченко 9 декабря 2015 г. // Режим доступу: <https://kh.depo.ua/rus/kh/maks-rozenfeld-harkiv-mae-osobistiy-genetichniy-kod-08122015200000>
15. Обзор Харьковской губернии за 1914 год. – Х., 1915. – Ведомость «О числе ремесленников в городах Харьковской губернии».
16. Розенфельд М. Фасады. Харьков. – Х.: ПП «АССА», 2017. – 118 с.
17. Станет ли Харьков вторым Гонконгом? // Городская газета. – 1998. – 16 апр.
18. Тахтаулова М. Харківська топоніміка: етапи декомунізації // Місто: історія, культура, суспільство. Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. – Київ, 2017. – № 1 (2). – 253 с. С. 142-151.
19. Устинов И.А. Описание г. Харькова. (репринтное издание). – Х.: Издательство САГА, 2007. – 362 с.
20. Харків необхідно позиціонувати як столицю ІТ-технологій // Режим доступу: <http://varta.kharkov.ua/news/technology/1118033>
21. Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – 304 с.
22. Шаповалов И. Кто хочет сделать Харьков городом-зомби, или возможно ли харьковское экономическое чудо? // Грани. 1996. 2 сент. № 35.

23. Ярмиш О.Н., Головка О.М. Харківське міське самоврядування на зламі століть: ХІХ-ХХ і ХХ-ХХІ. Досвід історії та сучасності: Монографія. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ., 2004. – 372 с.
24. Andrews A. Bibliography of urban history 2017 // *Urban History*. V. 44. Is. 4. 2017. P. 726-781.
25. Paunonen H., Vuolteenaho J., Ainiola T. Industrial urbanization, working-class and slang toponyms in early twentieth-century Helsinki // *Urban History*/ V. 36. Issue 3. December 2009. P. 449-472.
26. Seelye K.Q. Detroit Census Confirms a Desertion Like No Other // Режим доступу: http://www.nytimes.com/2011/03/23/us/23detroit.html?_r=1
27. *Urban Governance: Britain and Beyond Since 1750*. Ed. By R.J. Morris, R. H. Trainor. – Routledge, 2000. – 268 p.